

Б. А. ГУЛИЈЕВ

АЗЭРБАЙҶАНДА ТОХУЧУЛУГ СЭНЭТИ ТАРИХИНДЭН

(Эн гэдим заманлардан XIII эсрә гэдәр)

Тохучулуг сәнәти хаммалын характеринә көрә памбыг парча истейсалы, ипәк парча тохума вә јун мәмулаты һазырлама кими нөвләрә бөлүнүр.

Тохучулуг сәнәтинин јухарыда көстәрдијимиз бу нөвләри АзербайҶанда лап гәдим заманлардан кениш јајылмагла эсрләр боју дурмадан инкишафда олмуш вә бәзи нөвләри бизим дөврүмүзә гэдәр давам етмишдир.

Мәгаләдә АзербайҶанда лап гәдим заманлардан башлајараг XIII эсрә гэдәр тохучулуг сәнәтинин тарихини, ғыса да олса, шәрһ етмәк мәсәләси гаршыја мәгсәд гојулмушдур.

Тохучулуғун техники чәһәтләри, онун тохунма үсуллары, бу сәнәдә ишләдилән әләтләрин нөвләри вә онларын тәсвири әјрыча мөвзү олуб, дәрин вә һәртәрәфли тәдгигат тәләб етдијиндән, бу мәсәләјә тохунмағы лазым билдик.

Лакин тохучулуг сәнәтинин XIX эсрдәки вәзијјәти өјрәниләркән, шүбһә јохдур ки, јухарыдакы мәсәләләрә әјрыча диггәт вериләчәкдир.

XIX эсрдән башлајараг АзербайҶанын Русија илә бирләшдирилмәси нәтичәсиндә тохучулуг сәнәтиндә бөјүк дәјишиклик баш вермишди. Бу дөврдә Русија сәнәје малларынын АзербайҶана ахышыб кәлмәси јерли тохучулуг сәнәтинә бөјүк зәрәр вурду. Буна көрә дә бу мәсәләнин хүсуси олараг тәдгиг едилмәси гаршыја вәзифә гојулмушдур. XIX эсрдә тохучулуг сәнәтини тәдгиг етмәк ишинә АзербайҶанда јун мәмулаты вә халчачылыг сәнәтинин өјрәнилмәси илә башламағы мәгсәдә ујғун һесаб едирик.

Тохучулуг сәнәтинин тарихини, әсас етибары илә, бир сыра мәнбәләр әсасында өјрәнмәк мүмкүндүр. Бу мәнбәләри шәрти олараг ики група бөлмәк олар. Онлардан бири мадди-мәдәнијјәт абидәләри, диқәри исә јазылы мәнбәләрдән ибарәтдир. Мадди-мәдәнијјәт абидәләринә археоложи газынтылар нәтичәсиндә АзербайҶанын мүхтәлиф јерләриндән тапылан әшјалар дахилдир. Јазылы мәнбәләр гәдим јунан, Рома мүәллифләринин, әрәб мәнбәләринин, орта эср сәјјаһларынын гејдләриндән вә нәһәјәт, мүхтәлиф эсрләрә анд олан јазылы тарихи материаллардан ибарәтдир.

Тохучулуг сәнәтинин гәдим дөврүнү өјрәнмәк үчүн археоложи газынтылар нәтичәсиндә АзербайҶан әразисиндә әлдә едилән парча ғы-

рынтылары нүмунэлэринин, бу сәнәтдә ишләдилән эмәк аләтләринин галыгларынын бөжүк эһәмийәти вардыр. Бу сәбәбә көрә дә, илк нөвбәдә, археоложи материаллара мүрачигәт етмәк ләзим кәлир.

Тохучулуг һаггында ән гәдим материалы Күлтәпәдә¹ апарылан газынтылар верир. Бурада биринчи мәдәни тәбәгәдән² ип әйирмәк үчүн истифадә едилән сүмүкдән һазырланмыш иј учлары әлдә едилмишир³.

Јенә һәмин тәбәгәдән дашдан дүзәдилмиш һәвәнкдәстәләр тапылмышдыр. Чох марәглыдыр ки, бу һәвәнкдәстәләрин бирисинин ичәрисиндән гырмызы рәнк исләри ашкар едилмишир. Бу көстәрир ки, һәмин дөврәдә һәвәнкдәстәләр киркит кими ишләдилмәклә бәрәбәр, һәм дә рәнкләри әзмәк (дөјмәк) үчүн дә истифадә едилмишир⁴.

Археолокијадан мә'лумдур ки, гырмызы рәнклә чох гәдим заманларда гәбирләри вә өлүләри рәнкләмишләр. Бу рәнк од вә күнәш символу олмушдур. Лакин еһтимал етмәк олар ки, гырмызы рәнкдән о дөврәдә парчалары рәнкләмәк ишиндә дә истифадә едилмишир. Әкәр бу сонунчу фикир дүзкүн оларса, о заман Азәрбајчанда парчалары рәнкләмә сәнәткарлығынын илк башланғычыны тәгриби олараг ерамыздан әввәл IV—III миниллијәндә етмәк олар.

Ејни заманда, јухарыда дејиләнләри нөзәрә алсаг, чәсарәтлә демәк олар ки, Азәрбајчан әразисиндә ипәјирмә вә онун әсасында мејдана чыхан тохучулуг сәнәти ерамыздан әввәл IV—III минилликләндән башлајараг инкишаф етмәјә башламышдыр.

Минкәчевир јашајыш јеринин енеолит (мис-даш) мәдәни тәбәгәсиндән тапылан бир нечә кил тағалат⁵, ики тәрәфдән дәлији олан ири даш чырагларын тапылмасы көстәрир ки, артыг бу дөврәдә јерли әһали тохучулуг сәнәти илә, еһтимал ки, кобуд јун парчаларын тохунмасы илә таныш имишләр.

Јерли әһалинин тохучулугла таныш олмасыны көстәрән долаји дәлилләрдән бири дә Минкәчевирә јахын олан әразидән (Килликләдәндән) «тохума керамика» парчаларынын тапылмасыдыр, бурада јанмыш сахсы парчалары үзәриндә кобуд тохунмуш парча исләринә тәсадүф едилмишир.

Минкәчевирдә апарылан археоложи газынтылар нәтијәсиндә ашкар олмушдур ки, енеолит дөврүндә евләрин дамында олан бачалар вә гамышдан тикилмиш евләрин бир диравында гајырылан чыхыш јолу кечә вә гамышдан һөрүлүш һәсирлә өртүлү олмушдур. Бу факт көстәрир ки, һәлә мис-даш дөврүндә Азәрбајчан гәбиләләри һөрмә сәнәтин јахшы билмиш вә мәишәтдә ондан истифадә етмишләр.

Өз нөвбәсиндә, фәрз етмәк олар ки, јундан ипәјирмә, көндир һазырлама пешәси һәлә енеолит дөврүндә кениш бир әразидә мә'лум олмушдур⁶.

И. Дјаконов бу барәдә белә јазыр: «Бәзәкли габларын үзәриндә (еһтимал ки, һәм дә парчаларын) олан дәрин мә'налы геометрик нахышлар бу дөвр үчүн (IV миниллијин сону, III миниллијин әввәли) сә-

¹ Нахчыван шәһәриндән 8 км шимал-шәргдә јерләшир.

² Күлтәпәни тәдиг едән О. Һәбибуллајев биринчи мәдәни тәбәгәнин ерамыздан әввәл IV—III миниллијәндә ед олдугуну тәсдиг едир.

³ О. Һәбибуллајев. Күлтәпә археоложи газынтыларынын илк нәтијәләри. Азәрбајжан Тарихи Музејинин әсәрләри, II чилд, 1957, сәһ. 97.

⁴ Јенә ерада, сәһ. 80—81.

⁵ Ағырлыг үчүн ијин башына тахылдыр.

⁶ «Гәдим Минкәчевир» әлјазмасынын «Енеолит» һиссәси.

чијјәви иди. Бу дөврәдә исә дулусчулуг вә тохучулуг бәдин јарадычылыг саһәләриндән бири иди⁷.

Азәрбајчанын гәдим усталары тәрәфиндән тохунмуш парчалардан тикилмиш палтарлар һаггында мә'лумат гәдим дүңјанын абидәләри олан башдашыларында (стелла) вардыр. Анобанинин (ерамыздан әввәл I минилликләдә) башдашында Мидијанын гәдим әһалисиндән башында кечә папаг, белиндә тикмәдә гајырылмыш сагаглы гајыш, ајағында сәндәл (гәдимдә јунан вә римлиләрдә алты тахта тыхач вә ја көндән, үстү исә гајыш золаглардан олан ајаггабы) олан бир нәфәр задәканын рәсми верилмишир.

Азәрбајчанда тохучулугун сонрақы дөврләрдә инкишафыны торпаг, күп вә катакомба гәбирләриндән тапылан парча галыглары вә башга аваданлыглар да субут едир. Минкәчевирдә археоложи һәфријатлар заманы тәдиг едилән 63 №-ли торпаг гәбирдән 200-дән чох дүјмә тапылмышдыр. Бу дүјмәләрин үзәриндә, еһтимал ки, боз-чәһрај вә бә'зи јерләри түнд михәји (гәһвәји) рәнкдә олан назик парчанын галыглары ачыг-ајдын ашкар едилмишир. Бир дүјмә үзәриндә гәһвәји парчанын тикәси сахланылмышдыр. Археологлар зәни едирләр ки, бу парча өлүнү басдыраркән үстүнә салынмыш өртүк (кәфән—Һ. Г.) вәзифәсини дашымышдыр⁸.

Аваданлыг вә башга әшјалара көрә, белә гәбирләрин тунддан дәмр дөврүнә кечид, јәни тәгрибән бизим ерадан әввәл IX—VII әсрләрә аид олмасыны⁹ гәбул етсәк, о заман сөјләјә биләрик ки, бу дөврәдә дә парча тохума сәнәткарлығы өз инкишафында давам етмишир.

Бу сәнәткарлығын давам етмәсини көстәрән башга алимләрдән бири дә күп вә катакомба гәбирләриндән күлли мигдарда әлдә едилән сәнәткарлыг вә о чүмләдән тохучулуг сәнәтинә мәхсус олан әшјаларын тапылмасыдыр.

Минкәчевирдә газылан бир күп гәбирдән¹⁰ килдән гајырылмыш, өз бичимләри илә бир-бириндән фәргләнән вә гүббә шәклиндә олан үч әдәд гырмызы тағалага (ип әйирмәк үчүн гајырылмыш даирә) вә бу гәбирдә олан скелетин үзәриндә палтар галыгларына тәсадүф едилмишир. Бу палтар гырыгларынын јун, ипәк вә көтәндән олдугу зәни едилир¹¹. Бурада, ејни заманда, тохучулуга аид дзәкаһ гырынтыларына, аләт галыгларына, ијә вә ағача сарынмыш ипләрә дә раст кәлинмишир.

Бә'зи күп гәбирләриндән гадынларын алт вә үст палтарда басдырылмасына тәсадүф едилмәси о дөврәдә парча тохума сәнәткарлығынын инкишафыны көстәрән дәлилләрдән биридир. С. Газыјев бу барәдә белә јазыр: «Күп гәбирдә дәфн олунан шәхс, еһтимал ки, чаван гыз вә ја кәјин имиш. Скелет торпагдан тәмизләнән заман мә'лум олду ки, мејит үст вә ја алт палтарлары илә басдырылмышдыр. Әлдә едилмиш парча галыгы нүмунәсиндән мә'лум олур ки, мејидә алт палтары кеј-

⁷ И. Дјаконов. Первобытно-общинный строй на территории Мидии. Тр. Ин-та истории и философии, т. V, Баки, 1954, сәһ. 7.

⁸ В. Фоменко. Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре. «Материальная культура Азербайджана» (бундан сонрақы сәһифәләрдә МКА јазылачгадыр), т. III, 1950, сәһ. 18.

⁹ С. Казиев. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, вып. I, Баки, 1949, сәһ. 18.

¹⁰ Күп гәбирләр ерамыздан бир вә ики әср әввәлә вә ја бир ики әср сонраја мәхсусдур.

¹¹ С. Газыјев. Ики күп вә ики катакомба гәбри. Азәрбајчанын мадди-мәдәнијәти (бундан сонрақы сәһифәләрдә АММ јазылачгадыр). III чилд, сәһ. 14—20.

дирлидикдән сонра зинət шејлəri тахылмыш вə үстдән дикəр палтар кејдирилмишдир»¹².

Күп гəбирлəринин бирисиндən тапылан чох назик тохунмуш бир парча тикəси тəһлил едилəркən мə'лум едилмишдир ки, о. кəтандан тохунмуш назик золагын галыгыдыр. Кəтан исə һазыра вəһши һалда Минкəчевир рəјонунда битир. Кəгирилн факт бир даһа сүбүт едир ки, гəдим Минкəчевир əһалиси јерли тəбии зонкинликлəрдən истифада етмəкдə јүксəк мəһарат элдə етмиш вə јабаны кəтаны мəдəни биткијə че-вирəрəк, мүрəккəб ишлэмə јолу илə ондан кəтан палтар тохуја бил-мишлэр¹³.

Минкəчевирдə катакомба гəбриндən¹⁴ тапылмыш бир мөһрүн дешијиндə ил излəринə тəсадүф едилмишдир. Бү ил тəдиг едилəркən ајдын олмушдур ки, о, парчадан ешилəрəк һазырланмышдыр. Бурадан тапылан парча галыгыларына əсасən мөһрү үчүн һəмин бағын бу парча кəнарындан һазырландығыны зəнн едилрл¹⁵. Етнографик материаллар кəстəрир ки, кечмишдə ири мунчуг вə дүјмэлəri чох вахт сапа јох, тохума парчанын кəнарыны (гырағыны) чырага она дүзəрдилər. Бу назик шəридə халг арасында «кəрзəк» дејилир. Кəрзəји мөһкəм олан парча гижматил һесаб едилирди. Ел арасында бу мүнəсибэтлə сөјлөн-лөн белə бир мисал да мөвчуддур: «Кəрзəјинə бах (вə ја гырағына бах) бəзини ал, анасына бах гызыны ал».

III—V эсрлəрдə Атропəтəна вə Албанијада экинчилик вə малдар-лыгја јанашы, сənəткарлыг даһа да инкишаф етмиши. Буну Азəрбај-чан ССР əразисиндə апарылан археоложи газынтылар чох кəзəл сүбүт едир.

Катакомба гəбирлəриндə (III—IV эсрə анд оланларынын ичəрисин-дən) əјиричи вə тохучу дəзкəһынын һиссəлəринə, мəкиклəрə, бə'зи дəр-зичилик алəтлəринə, зəриф тохунмуш парча галыгыларына, мұхтəлиф рəнкли вə гызылла ишлəниш тикмэлəрə, ипдən һөрүлүмүш мұхтəлиф шејлэр, јун, ипəк вə памбыг ил јумагларына, ағачдан вə сүмүкдən гажырылмыш јүнтəмизлəјөн дарагларга тəсадүф едилмишдир¹⁶.

Тəдигатчыларын фикринə əсасən, көрүнүр, бурада тохучу дəфи едилмишдир. Јухарыда кəстəрилən алəтлəрин тапылмасы исə сүбүт едир ки, миладын əввəллəриндə парча тохумаг үчүн садə дəзкəһлар тəтбиг олунурду.

Катакомба гəбирлəриндən, ејни заманда, кечə, чүрүмүш халча, па-лаз парчалары вə с. дə ашкара чыхарылмышдыр¹⁷.

Белəликлə, бу дөврлə тохучулуг (јун мə'мулаты, памбыг парча вə ипəк тохума) сənəтинин əввəлки дөврлəрə нисбətən јүксəк бир инки-шаф мəрһələсиндə олмасыны фəрз етмəк үчүн əсас вардыр.

Азəрбајчанда тохучулуг сənəткарлыгы һагында мə'лумат верən ја-зылы мənбэлэр фактики материалларына кəрə бир нечə јерə бөлүнүр. Бу мənбэлəрин һеч бирисиндə там олараг тохучулугун јухарыда гејд етдијимиз һэр үч сəһəsi бəрсиндə мə'лумата тəсадүф етмəк олмур,

Онларын бир һиссəsi јалныз ипəкчиликдən, дикəр бир һиссəsi исə халчачылыгдан вə ја памбыг парча истəһсалындан данышыр.

Јери кəлмишкən гејд етмəк лазымдыр ки, бу мөвзүја анд јазылмыш əдəбијатын хүлəсəсини вермəк гаршыда гојулан мөгсəдлən кəнар олдуғу үчүн јалныз хронологи бир сурəтдə онларын шəрини вериб, нəтичələримизи чыхартамаг чалышајыг. Демəк лазымдыр ки, јазы-лы мənбэлəрдə ипəк вə ипəкчилик һагында верилən хəбэрлэр бирин-чи јери, јун мə'мулаты вə о чүмлэдən халчачылыг икинчи, памбыг пар-ча истəһсалы исə үчүнү јери тутур.

Јун парчалар вə онларын рəнклəнмəsi һагында илк хəбəri јун тарихчиси һеродот (484—425) верир. О, јазыр ки, бу јерлəрин мешлəриндə¹⁸ елə ағачлар битир ки, онларын јарнагларыны əзəрəк су илə гарышдырыр вə бу мəһлул илə палтарларына нахыш вурурлар. Бу нахышлар силинмəјиб, парча кəһнələнə (хүсуси илə јун парчалар-да) гəдэр галыр¹⁹.

Һеродот тəрəфиндən верилən бу мə'лумат тохучулуга анд археоло-жи газынтылар нəтичəсиндə элдə едилən мадди-мəдəнијјət абидлəри-нин дəлиллəрини бир даһа тəсдиг едир. Бундан башга, бу, Азəрбајчан-да јун мə'мулаты һазырлама вə хүсуси илə халча тохунмасы пешəсинин һələ бизим ерадан чох-чох əввəl (тагрибон VII—VI эсрлэр) кəнш ја-ылдығыны вə инкишаф етдијини сүбүт едир.

Һеродот əсəринин башга бир јериндə мидијалыларын кејимлэр бəрсиндə белə јазыр: «Фарслар мидијалыларын палтарларындан ке-јирдилər, чүнки бу палтар онлара эвлəрининкиндən даһа кəзəл кө-рүнүр»²⁰.

Һеч шүбһə јохдур ки, һеродотун бу мə'мулаты чох дигтəлəјиг-дир. Бу кəстəрир ки, мидијалылар фарслара нисбətən јүксəк инкишаф иллəсиндə дурмагла Мидијада парча тохума о дэрəчэдə јахшы инки-шаф етмишди ки, бунлардан тохунан палтарлар даһа кəзəл көрүнүрдү. Бу бəрэдə Ксенофонт да хəбэр верир. О, јазыр ки, фарслар мидијалы-ларын палтар вə зинəтлəрини гəбул етмəклə бəрəбэр, онларын халча-ларындан да истифада едирдилər²¹.

Мидија əразисиндən гəдим Шəргин тичарət јолларындан бири ке-чирди. Бу, шүбһəсиз ки, бурада тичарət вə сənəткарлыгын инкишафы-на хүсуси тəкан верирди. Мидија сənəткарлары мұхтəлиф парчалар, халча, эмəк алəтлəri, аваданлыг, силаһ вə башга шејлэр һазырлајыр-дылар²².

Клавди Елиан каспилəрин јашадыглары өлкəни тəсвир едэрəк ја-зыр: «Бурада күлли мигдарда дəвə сахланыр ки, бунларын да дигтəлə-лајиг јуну вардыр. Бу јун өз зəрифлији вə јумшаглыгы илə һеч дə ми-лет јунундан керидə галмыр. Бу јундан тикилмиш палтарлары каспи-лəрин кəһнилəri, задəканлары вə дикəр варлылары кејирлэр»²³.

К. Елианын каспилэр бəрсиндə вердији бир сыра башга хəбэрлəri дə нəзэрə алсаг, ону бу тəсвирлəриндən бир сыра мұһүм нəтичələр

¹² С. Газыјев. Минкəчевирдə археоложи јадикарлар. АММ, I буряхылын. Баки, 1949, сəһ. 76.

¹³ Докл. проф. Петрова о растительных остатках из раскопок в Мингечауре, про-читан на заседании отд. общ. наук АН Азерб. ССР в мае 1949 г.

¹⁴ Катакомба гəбирлəri III эсрлən IX эсрə гəдэр давам етмишдир.

¹⁵ С. Газыјев. Ики күл вə ики катакомба гəдэр, АММ, III буряхылыш, сəһ. 23.

¹⁶ Г. Аслаянов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура, «Кратк. сообщ. Ин-та материал. культуры», 1955, сəһ. 60, 68, 71.

¹⁷ Азəрбајчан тарихи, I чилд, Азəрбајчан ССР ЕА Нəширјаты, сəһ. 86.

¹⁸ Онун вердији мə'луматын Загафгазија халгыларына анд олмасына бахмјараг, онлары там мənасы илə Азəрбајчана да анд етмəк олар.

¹⁹ В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. т. I, СПб., 1890, сəһ. 7.

²⁰ «Журнал для чтения», кн. II, М., 1864, сəһ. 32.

²¹ Бах: С. Л. Руденко. Культура населения горного Алтая в скифское время, М.—Л., 1953, сəһ. 352.

²² Азəрбајчан тарихи, I чилд, Азəрбајчан ССР ЕА Нəширјаты, 1958, сəһ. 53.

²³ Клавдий Елиан. кн. XVII, 31—34, журн. «Вестник древней истории» (бундан сонраки сəһифлəрдə ВДИ јазылачагдыр), 1948, № 2, сəһ. 226.

чыхартамаг олар. Онлардан ајдын олур ки, каспиләр багчылыг вә балыгчылыгла мәшгул олмагдан башга, малдарлыг вә ејни заманда әла нөвлү јун парча тохума сәнәти илә дә мәшгул олмушлар.

Каспиләр тәрәфиндән тохунмуш парчалар, чох ентимал ки, јениш бир сурәтдә ихрач олунурду.

Фикримизчә, мәһз каспиләрнин башга јерләрлә белә кениш тичарәт мунасибәтләриндә олмалары бу халгы гәдим јуанлара вә онларын мүәллифләриннә танытмышдыр.

Гәдим Азәрбајчан әразисиндә ипәкчилик вә ипәк тохума сәнәткарлыгы барәсиндә бир сыра антик тарихчиләр хәбәр верирләр.

А. Деконски көстәрир ки, «Страбон вә ондан сонра кәлән мүәллифләрин мәлуматларындан ајдын олур ки, Мил дүзү кечмиш заманларда зәккин мәдәнијјәт очагларындан бири олмушду. Белә ки, христиан срасындан 320 ил әввәл Албан киязлыгынын бир һиссәсини тәшкил едән Билкан (Бейләган—*h. G.*) адланан јердән дунјанын бир чох јерләриннә ипәк апарылырды»²⁴.

V—VI әсләрдә Азәрбајчанда мәһсулдар, гүввәләрин инкишафы нәтижәсиндә гәдим шәһәрләр кенишләнир, бөјүјүр вә бир сыра јени шәһәрләр мейдана чыхырды. Сәнәткарлыг вә тичарәт дә бу шәһәрләрдә мәркәзләширди. Феодал мунасибәтләринин мөһкөмләнмәси илә шәһәр һәјәти даһа дә чанланар вә азад сәнәткарлар мейдана кәлирди.

Бу дөврдә Азәрбајчанын Дәрбәнд, Шәбран, Шарван (Ширван), Шамахы, Гәбәлә, Шәки, Шәмкир, Кәнчә, Бәрдә, Бейләган, Нахчыван, Тәбриз, Газака вә с. шәһәрләри мәшһур иди²⁵.

VII әәрдә јашамыш Албан тарихчиси Моисей Каганкатваци әрәб ишгялы әрәфәсиндә өз өлкәсинин итгисади вәзијјәтини тәсвир едөрәк көстәрир: «Албанларын өлкәсинин өзүнүн һәр чүр фәјдалы мәмулағы вар, һабелә Гағгазын јүксәк тәпәләри мәһсулдардыр вә сағламлыг үчүн чох фәјдалыдыр. Бөјүк Күр чајы исә, өзүнүн ағыр ахыны илә ири вә лырда балыглар кәтирин вә өз саһилләрини суварараг Каспи дәнизинә төкүлүр. Чајын һәр ики саһилиндәки дүзәнликләрдә бол тахыл, чохлу шәрәб, нефт, дуз, ипәк, памбыг вә сәјсыз-һесабысыз зейтун ағачлары вардыр. Дағлардан гызыл, күмүш, мис, сары гәтран чыхарылыр»²⁶.

Шүбһәсиз ки, мүәлиф бу шәрһиндә Албанија әразисиндә ипәкчилик, памбыгчылыг вә јун истәһсаланын кениш јайылмасына ишәрә едир ки, бу да өз нөвбәсиндә бу өлкәдә тохучулугун инкишафыны сүбүт едән дәлилләрдән биридир.

Азәрбајчанын Арран кими рајонларында да ипәкчилик, тохучулуг (парча вә халча) тәдричән јараныб инкишаф етмәкдә иди.

Әрәб һөкмранлыгы Азәрбајчанын итгисади вә мәдәни инкишафыны бир мүддәт ләнкитмиши. Лакин бу тәнәззүл сонралар өлкәнин итгисади һәјәтиндә мүәјјән чанланма илә әвәз олунурду. Хилафәтин ичимал өлкәләри илә олан тичарәт јолунун Азәрбајчандан кечмәси дә бу чанланмаја вә шәһәр һәјәтынын дирчәлмәсинә бөјүк мүсбәт тәсир көстәрди.

²⁴ А. Деконский. Эконом. быт государственных крестьян в Шушанском и Джабраильском уездах Елизаветпольской губернии, «Материалы для изучения эконом. быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, ч. I, с. 225; газ. «Кавказ», 1871, № 21.

²⁵ Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјәти, 1958, сәһ. 114.

²⁶ М. Каганкатваци. История Агван (пер. Патканяна) СПб., 1861, с. 6—6

Шүбһәсиз, бунунла әләгәдар олараг сәнәткарлыг вә о чүмләдән парча тохума иши дә инкишаф етмәјә башлајыр.

IX әсрин орталарындан етибарән Азәрбајчан әрәб хилафәти һакимјјәтиндән азад олдуғча, әкинчилик вә малдарлыгла јанашы, сәнәткарлыг даһа дә инкишаф етмәјә башлајыр. Бу дөврдә сәнәткарлыг шәһәр әһалисинин мәишәтиндә мүһүм јер тутурду. Сәнәткарлыгын инкишафыны сурәтләндирән амилләрдән бири дә Бизансла тичарәтин ихтисара дүшмәси нәтижәсиндә карван јолларынын Каспи вә Волга һөвзәсинә кечмәси иди. Бунунла әләгәдар олараг, бир сыра јахын Шәрг өлкәләринин славјан вә хәзәрләрлә итгисади әләгәләри кенишләнирди ки, Азәрбајчан да бу ишдән кәнара гала билмәзди. Бу да өлкәдә тичарәтин (хүсуси илә сәнәткарлыг мәһсуллары илә) чанланмасына кәмәк етди.

Азәрбајчанда сәнәткарлыгын бу дөврләрдә (орта әсләрдә) инкишаф етмәси барәсиндә бир сыра әрәб тарихчиләри вә башга мәнбәләр хәбәр верирләр. Илк мәнбәләрдән ајдын олур ки, IX—X әсләрдә Азәрбајчан шәһәрләриндә тохучулуг сәнәти даһа кениш сурәтдә инкишаф етмишиди.

Азәрбајчанын ән бөјүк шәһәри Бәрдә иди. Орта әсләрдә (VIII—X әсләр) Бәрдәдә кустар сәнәјинин саһәләриндән бири олан тохучулуг сәнәткарлыгы әсас јерләрдән бирини тутурду.

Әрәб вә фарс мәнбәләринин вердији әләгәләрә әсасән, Бәрдәдә јарашыглы халчалар, баш өртүкләри, мүхтәлиф кәјимләр²⁷, чүрбәчүр ипәк шейләр²⁸, әла нөвлү парчалар²⁹ һазырланырды.

X әср әрәб тарихчиси әл-Мүгәддәси Бәрдә һаггында данышаркән көстәрир ки, бурада һазырланан халчаларын, баш өртүкләринин: бафтанын, бојағын, гырмызын һеч јердә тајы-бәрәбири јохду³⁰.

Әл-Мүгәддәси вә әл-Истәхри Бәрдә шәһәриндән бир чох өлкәләрә күлли мигдарда ипәк вә ипәкдән һазырланмыш баш өртүкләринин, кәтан палтарлары, бојаг биткиләринин вә башга шейләрин апарылмасы һаггында әтрафлы мәлумат верирләр³¹.

Әл-Истәхри һәм дә Бәрдәдән Ирана вә Хузистана күлли мигдарла ипәк апарылмасыны гејд едир³².

Бәрдәнин илк кениш вә һәртәрәfli тәсвири әрәб мүәлифи әл-Истәхри тәрәфиндән верилр (951-чи илдә јазмышдыр). Бәрдә бағларынын мүхтәлиф вә кәзәл мейвәләрини сәјиб, Күр чајында јетишән хүсуси нөвлү балыглар һаггында гејдиндән сонра Истәхри көстәрир ки, шәһәрдә вә онун әтрафында һеч кимә мәнсуб олмајан чохлу мигдарда үчт ағачлары вардыр ки, бунлардан ипәкгурдларынын бәсләнилмәси үчүн кениш истифадә едилир³³.

Ибн-Һөвгәл дә Бәрдә шәһәринин әтрафында һеч кимә мәнсус олмајан тут ағачларынын бөјүк бир саһәни тутмасы һаггында мәлумат ве-

²⁷ А. л-Мукәддәси. Сборн. мат. для описания местностей и племен Кавказа (бунадан сонра сәһифәләрдә СМОМПК јазылағандыр), вып. XXXVIII, с. 14—15.

²⁸ Ибн-Хукаль. СМОМПК, вып. XXXVIII, с. 86—88.

²⁹ Худуд-ал-әлем (пер. Туманского), Л., 1930, с. 33а.

³⁰ Әл-Мүгәддәси. Көстәрилән әсәри, с. 14.

³¹ Јенә орада: А. л-И с т а х р и. СМОМПК, XXIX, с. 5.

³² Ә л-И с т а х р и. Көстәрилән әсәри, с. 7.

³³ Бах: А. Якубовский. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Барда в 332 г. (943—944), «Византийский временник», т. XXIV, 1926, с. 77.

рир. О, көстөрүр ки, бу тут ағачлары Бөрдөдө ипөкчилийн мүвөүфөгүңгүлө инкишаф етмөсүнө бөүк төкан верирди³⁴.

Бөрдөдө ипөктохума сөнөти һагында Х эсрө аид олан аноним фарс элжамасында да (372—982/3-чү иллөрдө тэртиб едилмшидир) марагы лизатт верилри. Бөрдөнин тэсвириндөн сонра мүөлффи жазыр ки, бурада јоллар көнарында бөүк мигдарда тут ағачлары битир, бу шөһөрдө ипөк, эла нөвлү маллар вө башга шејлөр һазырланыр³⁵.

Халча тохума орта эсрлөрдө Азербайчанда мөвчуд олан 100-э јахын сөнөт нөвлэри ичөрисиндө хүсуси јер тутурду.

Азербайчанда орта эсрлөр дөврүндө тохунан халчаларын вө башга јун мөмулатларынын (палаз, сумах, зили, килим, вөрни, чул вө с.) көзөллији вө јүксөк кејфијјети һагында да VI—VII эсрлөрдөн башлајарга бир сыра јазылы мөнбөлөр шөһадәт верир.

Моисеј Каганкатваси Албанијада халчачылыг сөнөти һагында өз эсөриндө хүсуси гејдлөрини вермишдир³⁶.

Албанијада јун парча истөһсалынын кешиш инкишафыны көстөрөн амиллөрдөн бири дө килсөјө јун веркиси вермөк иди. Моисеј Каганкатваси эсөринин башга бир гејддө јазыр ки, Албанијада малдарлыг-ла мөшгүл олан һәр бир ев килсөјө верки олараг бир гојун, үч көлөф јун вермөли иди³⁷.

Орта эср тарихчилөриндөн Әбу-Чөфөр Мөһөммөд Төбөри (839—923) гејд едир ки, һөлө һичри тарихинин 22-чи илиндө (644-чү илдө) Азербайчанын шимал-шөргиндө³⁸ јүксөк кејфијјөтлө халчалар тохунурду.

Јухарыда көстөрилөн фарс элжамасында гејд едилир ки, Мөрөндө, Көһчөдө вө Шөмкирдө чүрбөчүр јун шејлөр истөһсал олунурду³⁹.

Һөмин фарс элжамасы тэсдиг едир ки, Нахчыван, Хој, Муған, Салмас вө Әрдөбилдө тохунан Азербайчан халчалары бөүк шөһрөт газанмышдыр⁴⁰.

Х эср тарихчиси Мөс'удинин дө дөдијиндөн ајдын олур ки, Мөрөндө, Төбриздө, Дөбилдө вө бир сыра башга јерлөрдө «мөғфур» (мөхмур) ады илө мөшһур олан халча тохунурду⁴¹.

Гејд етмөк лазымдыр ки, Төбриз халчалары өз ичмөлији вө көзөллији илө Азербайчандан чох узгарларда кешиш шөһрөт газанмышды⁴².

«Һүдуд-өл-алөм»ин көстөрдөјинө эсөсөн, Азербайчанын вилајөтлөриндөн башга өлкөлөрө гырмазы бојаг, јун либаслар, башлыглар, памбыг вө башга мөмулатлар ихрач олунурду⁴³.

Орта эср шөһөрлөринө хас олан хүсусијјөтлөрдөн бири дө гала шөһөрчијинин көнарында јаранмыш олан шөһристан (јашајыш јери) этрафында тичарөт-сөнөткарлыг шөһөри—Рабадын мејдана кәлмөси иди. Истөхринин⁴⁴ вердији мөлумата көрө, Бөрдө шөһөри этрафындакы Ра-

батда чохлу базарлар јерлөшмшиди. Бу базарлар эл-Мүгөддэсинин дөдијинө эсөсөн, үстөртүлү иди⁴⁵. Баб-эл-окрад (күрдлөр гапысы)⁴⁶ базары хүсуси илө фөрглөнирди. Бурада базар күнлөри бөүк тичарөт олурду.

Эрбө мүөлфиллөриндөн Иби-Һөвгөл вө Истөхринин јаздыгына көрө, бу базар чох бөүк олуб, бүтүн этраф өлкөлөрдөн вө һөтта Ирагдан да бураја тачирлөр кәлирди. Бөрдө сөнөткарларынын да һазырладыглары шејлөр, ипөк мөмулаты, парчалар, халчалар, јерли парчалардан тикилмиш кејимлөр, вө с. бу базарда сатылырды. Сатылан бу маллар бөүк мигдарда олуб, јерли сөнөткарлары кәлиринин мөтөбөр (эсөслы) бир һиссөсини тэшкил едирди⁴⁷.

Јухарыда һагында данышылан фарс элжамасынын Азербайчан, Арран вө Ермөнистан адлы фөсиллөриндө јығчам, лаккин чох мөзмунлу бир сурөттө Каспи дөнизинин чөнүб-гәрб саһиллөринин тэсөрүфат һөјәти тэсвир олунур. Әлжамасынын шөһриндөн ајдын олур ки, бурада бөүк базарлар вар имиш. Бу базарларда чохлу јерли вө әһнәби тачирлөр алверлө мөшгүл олублар. Һөмин базарларда истөһсал гөдөр мөхтөлиф маллар, хүсуси илө ипөк вө јун парчалар, һазыр палтар (мөсөлөн, шалвар вө с.) бојаг вө с. шејлөр сатырдылар. Базарда Рум, ермөни, печенег, хэзөр вө славјан торпагыларын вө хилафөтин кешиш вилајөтлөриндөн кәлән тачирлөрө раст кәлмөк олурду⁴⁸.

Һеч шүбһә јөхдүр ки, мүөлфиф бу базарларда сатылан малларын ичөрисиндө јерли сөнөткарлар тэрәфиндөн тохунмуш парчаларын сатылмасыны да нэзөрдө тутур. Бу фикри ејин заманда Иби-Һөвгөл дө тэсдиг едир. О көстөрүр ки, Хэзөрлөр Азербайчана кәләрө бурадан һазыр палтар алырдылар⁴⁹. Көстөрилөн бир чох өлкөлөрдөн тачирлөрин бу базарлара ахышыб кәлмасы бир даһа сүбүт едир ки, бу дөврдө Азербайчан әразисиндө сөнөткарлыг вө о чүмләдөн тохучулуг сөнөти јүксөк дәрчөдө инкишаф етмишди.

Бу фикри тэсдиг етмөк үчүн бир нечө факта мүрачиәт едөк. Мөнбөлөрдө көстөрилөн мөлуматлара эсөсөн Бөрдөнин чөнубунда Әрдөбилдө кедөн јолун үстүндө Бејлөгән шөһөри јерлөшмишди. Бу шөһөрдөн бөүк мигдарда чечим, гадын баш өртүклөри, чуллар вө башга шејлөр ихрач едилирди⁵⁰. Әрдөбилдө кедөн һөмин јолун бир гөдөр дө чөнубунда Бөрсөнд шөһөри вар иди. Оңун базарында кезәл мөхмөр палтарлар сатылыр, Әрдөбилдө исә рәнкли палтарлар һазырланырды⁵¹. Буидан башга, Әрдөбил ипөк вө памбыг парча, һөминин бојаг истөһсалы илө дө мөшһур иди.

Бөрсөнд шөһөриндө һөм дө «гөтифа» адлы парча тохунурду. Муған шөһөриндөн дөниз саһили илө марена, хохлу материалдан тикилмиш чуваллар, күлли мигдарда палаз вө с. кәтиририрди⁵².

«Һүдуд-өл-алөм» элжамасынын мүөлфифи көстөрүр ки, эрбө мүөлфиллөринин Вартан (Варсан) адландырдыглары шөһөр зили вө ча-

34 Иби-Һөвгөл. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 77—78.

35 Хүдуд-өл-алөм, л. 33. А. Јакубовски. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 77—78.

36 М. Каганкатваси. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 181.

37 Јенә орада, сөһ. 66.

38 Төрчүмеји тарихи Төбөри, III чилд, сөһ. 12.

39 Хүдуд-өл-алөм, бах: С. Ашурбөјли. Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, т. III, 1947, сөһ. 157.

40 Хүдуд-өл-алөм (рукоп. Туманского), ЈI, 1930, сөһ. 32.

41 А. М. Асуджи. СМОМПК, XXIX, сөһ. 94—95.

42 Азербайчан тарихи, I чилд, Азербайчан ССР ЕА Нәһријјати, 1958, сөһ. 150.

43 Хүдуд-өл-алөм, Азербайчан ССР ЕА Тарих Институтунун еами архиви, иш № 256, сөһ. 3.

44 Истөхри. СМОМПК, XXIX, сөһ. 9.

45 Әл-Мүгөддэси. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 7—8.

46 Ташчяни. Средневековая Барда в период расцвета. «Изв. АН Азерб. ССР», 1946, № 9, сөһ. 55.

47 Иби-Һөвгөл. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 86.

48 Хүдуд-өл-алөм, л. бах: Ибн-Мисқәбәјһ. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 79.

49 Бах: Азербайчан тарихи, I чилд, Азербайчан ССР ЕА Нәһријјати, 1958, сөһ. 153.

50 А. Јакубовски. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 79.

51 Јенә орада, сөһ. 79.

52 С. Ашурбөјли. Көстөрилөн эсөри, сөһ. 157.

намаз тохума иши илэ мөшгул иди⁵³. Бу элжамасында Нахчыван бөжүк вэ чичөклянэн, һәм дэ чохлу ири тачирлэри олан бир шөһөр кими тэсвир едиллр. Бурада халча, зили, ипөк, бафта вэ башга шејлэр һазырлангырды⁵⁴.

Көнчөдэ јерли парчалардан тикилэн јун палтарлар олдуҗча мөшһүр иди.

Дәрбәнддә сәнәткарлыг бу дөврдә хејли инкишаф етмишди. Орала хүсуси кәтан парчалар истеһсал олунурду ки, бу парчалар Азәрбајчанын һеч бир јериндә тохунмурду⁵⁵. Идриси јазыр ки, Дәрбәнд X—XI әсрләрдә марена, кәтан вэ кәтан парчалар истеһсалында бөјүк шөһрәт газанмышды⁵⁶.

XI әсрин биринчи јарысында көчәри сөлчугларың Азәрбајчана һүчүмлары нәтижәсиндә сәнәткарлыг вэ кустар сәнәјеси мүјјән бир мүддәтә гәдәр тәнәззүлә уҗрајыр. Лакин Елдәкәзләр вэ Ширваншаһ Кәсраниләр дөвләтинин ғүвәтләнмәси илэ әләҗадар олара, тәсәррүфат һәјатының вэ хүсуси илэ сәнәткарлыгың кәләчәк инкишафы үчүн зәмин јаранды.

XII әсрдә Азәрбајчанда әкинчиликлә бәрәбәр баҗчылыг, памбыгычылыг, ипөкчилик, сәнәткарлыг вэ кәнд тәсәррүфатының башга сәнәләри инкишаф етмәјә башлајыр. Азәрбајчанын бөјүк шаири Низами Кәнчәви дә өз әсрләриндә буну тәсдиҗ едилр. Онун әсрләриндән көрүндүјү ки, XII әсрдә Азәрбајчан әһалисинин әсас мөшгулијјәти әкинчиликлә јанашы, сәнәткарлыг вэ тичәрәт олмушдур⁵⁷.

Низаминин әсрләриндән вә ејни заманда бир сыра башга мәнбәләрдән ајдын олур ки, орта әсрләрдә шөһәр әһалисинин әкәсәр һиссәсини сәнәткарлар тәшкил едилрди. Шөһәрләрдә бир сыра мәнәлләләр вар иди ки, оларың әһалиси сәнәтин бир сәнәси илэ мөшгул олурду. Мәсәлән, дәмричиләр, зәркәрләр, мискәрләр, дулусчулар, тохучулар, даббаҗлар, бәззәзлар вә с. Шөһәрләрдә тохучу мәнәлләләринин мөвчүд олмасы бу дөврләрдә Азәрбајчанда һәмин сәнәтин чох кениш јайылмасыны сүбүт едилр.

Низаминин әсрләриндән ајдын олур ки, сәнәткарлар да өз пешәләринин нөвүнә көрә мүхтәлиф группара бөлүнүрдүләр. О, әсрләриндә («Хосров вэ Ширин», «Искәндәрнамә» вэ башгалары) тохучулардан (килим, палаз, халча, ипөк, памбыг парча вэ с.) дарајычылардан, әјричи-ләрдән бәһс едилр.

Сәнәткарлар арасында бир пешә дахилиндә белә группашманың кетмәси тохучулугун даһа кениш јайылмасыны, усталарың өз ишләринә даһа мөсүл јанашмаларыны вә даһа көзәл, иңчә парчалар истеһсал етмәјә чалышмаларыны бир даһа сүбүт едилр.

Буну биз парлаҗ бир сүрәтдә Низаминин әсрләриндә даһа ајдын көрүрүк.

Низами «Искәндәрнамә» әсәринин I һиссәсиндә; («Шәрәфнамәдә») «Искәндәрин Азәрбајчана кәлмәси вэ Бәрдә падшаһы Нүшабә илэ көрүшмәси» адлы фәслиндә Бәрдәни тәсвир еләркән јазыр:

Инди о дәркаһын бахты ачылмыш,
Ипәји, гумашы күләкләр чалмыш.

⁵³ С. Ашурбәјли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 157.

⁵⁴ Јенә орада.

⁵⁵ Азәрбајчан тарихи, I чилд. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријаты, 1958, сәһ. 151.

⁵⁶ Goegridnie d' Edrisi tradnite par janvret, 1840, т. II, сәһ. 330.

⁵⁷ А. Макавельский. Азербайджанское общество XII века по произведениям Низами. Сб. «Низами Гянджеви», Баку, 1947.

Бир чох ип әјримш тохунсуи палаз,
Палазың јеринә тапмышдыр атлас.

Хүсуси тохунмуш митгал вә кәтан,
Силсилә даҗ кими галаңмыш јан-јан»⁵⁸.

Низами «Хосров вэ Ширин» әсәриндә өз дөврүнүн сәнәткарларының бөјүк усталыҗа малик олмаларына белә ишәрә едилр:

Үзү ипөкдәндир бу килимләрин

Даһ-даһлы халы сәр, бу торпаҗлара

Мә'мурлар габаҗа јүзүрүшдүләр,
Јолуна дөшәнди халы, ипөк, зәр»⁵⁹.

Тохучулуг сәнәти, хүсуси илэ ипөкдән, јундан, кәтандан вэ памбыгдан парчаларың тохунмасы Шамаһы, Кәнчә, Тәбриз вэ башга шөһәрләрдә јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишди. Гәлә X—XI әсрләрә мөхсүс олан гәдим рус маһнысында Шамаһы ипөк парчасының көзәллијиндә бәһс олунараҗ, рус гызының өз јарына бу ипөк парчадан көјнөк тикмәк арзусунда олмасы көстәриллр. Гәдим рус тарихи гәһрәманыҗ дастанларында да Шамаһы ипәји вә ипөк парчалары һаҗғында гејдләрә тәсәдүф етмәк олур⁶⁰.

Тарихи мәнбәләрин вердији мә'лумата әсәсэн, Арранда вә Кәнчәдә ипөк, памбыг вэ башга шејләр гејтиширди⁶¹. Бу хаммалың әсасында иә тохучулуг сәнәти өз инкишафыны давам етдирилди.

XI—XIII әсрләрдә Азәрбајчанда харичә мөһсул ихрачы даһа ла кеңишләдилр. Бу малларың ичәрисиндә әсас јери ипөк, јун парча халча, мис вә кил габлар, аҗач мө'мулаты, гурумуш мејвә вә с. тутурду.

Кәнчәдә XI—XIII әсрләрдә ипөкгурдларының гејтиширилмәси вә ипөк маллар е'малы чох кениш јайылмаҗла, ихрач едилән малларың ичәрисиндә биринчи јери тутурду. Зәкәријјә Гәзвини јазыр ки: «Кәнчә ипәји өз көзәллији илэ башга өлкәләрдә олан ипөкдән фәргләнир»⁶².

Низам-әл-мүлкүн вердији мә'лумата көрә, Кәнчә ипәјиндән тохунан парчадан тикилән палтар о заман сөлчугиләрин ордусунда јүксәк бир мүкафат нишанәси кими гијмәтләндирилди⁶³.

Шәффер көстәрилр ки, Кәнчә Шәрҗдә бир тохучулуг мәркәзи кими таныныр. Кәнчә усталары ә'ла невлү ипөк парчалар, атлас, чама үчүн ипөк парча, һабелә «әл-гүтнә» адландырылан памбыг парча һазырлајырдылар. Бүтүн бу парчалар, мүхтәлиф кејимләр дә бура дахил олмаҗла «Әл Кәнчи» (јәни Кәнчә малы) адландырылды⁶⁴.

⁵⁸ Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә (Шәрәфнамә). Баку, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 195, 214, 354.

⁵⁹ Низами Кәнчәви. Хосров вэ Ширин, Баку, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 84, 212, 245.

⁶⁰ Н. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII века, IX, 1954, сәһ. 199, 208.

⁶¹ Онежские болыни, описаны А. Ф. Гильфердингом, т. 1, изд. IV, 1949, сәһ. 136.

⁶² Бах: М. Альтман. Исторический очерк города Гянджи, ч. 1, Баку, 1949, сәһ. 41.

⁶³ Сиасет-наме. Книга о правлении Везира XI столетия Низам-ал-Мулька, М.—Л., 1949, сәһ. 110—111.

⁶⁴ М. Альтман. Көстәрилән әсәри, сәһ. 41.